

B
FÖREDRAGEN FÖR
RIKSANTIKVARIEN
DEN 29. 2. 44
Rem. P.
M ang. fynden.

D.nr. 1029 Ånk. 18 FEB. 1944
L. Vitt. Akad. & Riksantikvarien

Befyndfördeln.
FÖREDRAGEN FÖR
RIKSANTIKVARIEN
DEN 19. 9. 1944
BESLUT: *Lunden hjälps*
Vänersborg museum
Till Riksantikvarien.

B
I avdel. av rapporten
förs o. inkr. i Kom-
mittén div. gen. E. B. L.

Härmed får jag vördsamt avlämna redogörelse för grävningarna vid den forna staden Brätte utanför Vänersborg. Arbetena utfördes för medel, som insamlats genom Kommittén för undersökning av den forna staden Brätte, Vänersborg, och pågingo under sommarmånaderna 1943. Arbetsstyrkan utgjordes av 10 stycken vapenfria värnpliktiga. Grävningfynden, av vilka de värdefullaste konserverats och avbildats i Statens Historiska Museum, förvaras i Vänersborgs museum, vars styrelse genom landsantikvarie N.I. Svensson uttryckt en önskan, att de måtte få införlivas med museets samlingar. Stockholm den 17 februari 1944.

Erik B. Lundberg

Erik B. Lundberg

Bilagor:

- 1 situationsplan. *(Lunden)*
- 3 uppmättningsritningar (fotos). *Till A.T.A 2/6*
- 39 negativ (inlämnade till A.T.A)

Grävningarna vid Brätte sommaren 1943.Kortfattad historik över Brätte.

Vid inre änden av Vassbotten, en vik av Vänern, ligger den forna staden Brätte, Vänersborgs moderstad. Dess livstid var kort och i stort sett fri från händelser av mera anmärkningsvärd art. Det var ett litet idogt samhälle, som nådde sin största utveckling under 1600-talets förra hälft. När staden tilldelades sina första privilegier är okänt. Sannolikheten talar dock för att det inte kan ha skett förrän tidigast på 1580-talet. Dessförinnan var Brätte en marknadsplats, som dock efter vad grävningarna utvisat, icke hade sina rötter i medeltiden, något som man gärna skulle ha velat tro. 1644 var Brättes saga all; då flyttade invånarna till det nyanlagda Vänersborg. Mitt under avflyttningen inföll danskarna under Hannibal Sehestad i landet och brände och härjade såväl Brätte som dess dotterstad. När staden stod i flor uppgick dess befolkning till ett par hundra personer. Ett befolkningstillskott av utomordentligt stor betydelse för Brättes utveckling utgjorde de nylösingar, som efter Nya Lödöses förstörelse år 1612 tvingats att flytta till Brätte. Bland dem befunno sig flera skickliga hantverkare och driftiga köpmän. Stadens styrelse kom också snart att ligga i händerna på de inflyttade nylöseborna.

Brätte var en transitoplats. Dit kom i första hand järn från de värmländska brukena, trä, tjära, talg och hudar från bygderna kring Vänern. Från Brätte forslades sedan varorna på den s.k. Edsvägen förbi trollhättefallen till Åkerström, varifrån de utskeppades på små s.k. edsskutor till Lödöse och senare Göteborg. Till Brätte forslades sill, salt, öl, kläde, kramgods m.m.

Topografi.

Om den forna stadstomtens omfång och utsträckning erhåller man en mycket vag uppfattning vid ett besök på platsen. Mycket stora delar av området ha nämligen lagts under plogen redan i gammal tid, varvid såväl husgrunder som andra fasta lämningar spolierats. Men själva den innersta delen av stadsanläggningen har lyckligtvis undgått att dela ytterområdenas öde. Den ligger på en platå c:a 100 m ovanför den igensumpade Vassbottens innersta del och omfattar c:a 5000 kvm. Åt öster avgränsas tomten av en bergrygg, kallad Grytåsen, och åt väster av en låg men kraftig stengårdsgård som med till visshet gränsande sannolikhet härstammar från brättetiden. Längre åt väster framflyter den s.k. Kvarnbäcken, som före år 1603 utgjorde stadens yttersta västra gräns. 1603 utökades stadsområdet med gårdarna Amnered och Knutsbol, belägna på andra sidan bäcken. På Kiettil Klassons år 1661 upprättade karta över Vänersborg med omnejd är "Fordna Brättes stadsplatz" markerad och tvenne hustecken äro utsatta, det ena vid bäcken, det andra ungefär där den s.k. krogs källa ligger i våra dagar. Inga gator och tomter äro utlagda, så man får ingen som helst uppfattning om stadsplanens indelning. På denna punkt lämnade ej heller grävningarna klart besked. Det förefaller som om bebyggelsen fått växa fram utan att man därvid gjort några ansatser för dess inordnande i

ett regelbundet system. Härtill bidrog självfallet i hög grad terrängens beskaffenhet och områdets egendomliga konfiguration. Någon mera utvecklade form av stadsplanekonst har säkerligen aldrig fått göra sig gällande i Brätte. Kvarter - i den mån sådana verkligen funnits - tomter och gator torde ha bildat ett tämligen oregelbundet mönster, uttänjt över en stor och synnerligen ojämn yta.

Om hus och gårdar i Brätte finnas en del dokumentariska uppgifter. Enligt skattelängden för Brätte av år 1610 fanns då 17½ gårdar. Året dessförinnan hade sex gårdar blivit avbrända vid en våldeld. Ur Brätte stads dombok från år 1621 kan följande anföras: "Börge Andersson hafver sålldtt Swen Andersson en tomtt liggendis Sunnan Åhn eller Bäckén, intill S. Oluf Gunnessons tomt, up till gatan, nidh till Åhn i sin brèdh och lengd för - 50 Svenska dalr: Lagbudin och Lagständin effter Seriges Lagh".

I de små borgargårdarna i Brätte torde ha ingått ett flertal byggnader, i vissa fall grupperade kring en stensatt gårdsplan. Husen ha uteslutande varit uppförda av trä och torde i regel ej ha omfattat mer än en våning. Taken ha täckts av näver och torv. Taktegel synes ej ha förekommit. Inte den minsta skärva därav har nämligen påträffats inom det forna stadsområdet.

Redan år 1590 omnämnes Brätte torg. Med all sannolikhet har detta legat nedanför Grytåsen, på platån ovanför slänten vid Vassbotten. Gatorna voro stensatta och kunde, som utgrävningen visade, vara försedda med ordentliga rännstenar. Något mera vidlyftigt gatunät synes ej ha existerat. Den stora vägen till stadens centrum och hamnområdet har löpt längs den ännu till våra dagar bevarade "stadsmuren" strax öster om bäcken. Samtidigt bör även den i öst-västlig riktning gående väg ha existerat, som nuförtiden från stora landsvägen leder ner till Knutsbols gård. Någonstans vid förstnämnda tillfartsväg har legat en stads- eller tullport. I "Brätte Stadhs-Räckning" för år 1638 nämnes stadsporten flera gånger:

Febr. 2. Hafwer Jagh annamat af Lars Bengtsonn, af Lille tullen, som föll j Stadhz Portenn ---

Sept 8. ähr opboret uthj Dalbo ocg Kongz Portenn j Lille tullen ---

Aug. 24. Betalt Nilss under Bärget för tull Portens oprättande ---

Av stadens offentliga byggnader känner man blott till kyrkan, rådhuset och tullstugan vid stadsporten.

Kyrkan som var av trä låg intill Edsvägen och i stadsområdets södra del. Platsen utmärkes i våra dagar av en för några år sedan upprest minnessten. Om själva kyrkobyggnaden sakna vi upplysningar. Men att den varit av trä framgår bl.a. därav att magistraten i Brätte år 1643 av landshövdingen tillhölls att "transportera kyrkan och rådhuset" till Vänersborg. Brätte tillhörde Vassända gäll, vars medeltida stenkyrka låg vid Edsvägen c:a 600 à 700 m norr om staden. I beskrivningen till en karta över Vänersborgs stad, avfattad år 1787, omtalas att av Brätte kyrka, "som förmodligen varit av träd, finnas inga lämningar, men Kyrkogården deruti Begravingar skedt, åtminstone till och med året 1642, som är att sluta af uthuggne årtal på qvarliggande grafstenar, --- består af en högländ Sandkulle, hwilken jordmån gifvit anledning till det oförsvarliga missbruk, som af wäghållarna på

någon tid föröfvats, i det vid pass tredjedelen af denna Kyrkogård redan är till fyllning på Landsvägen använd". En i Vänersborgs kyrkas vapenhus förvarad gravsten över borgmästaren i Brätte Jöran Hansson och dennes hustru har enligt Djurklou legat på kyrkogården vid Brätte. Kyrkplatsen var kringgärdad av en gråstensmur.

I Brätte fanns också en skola, men dess belägenhet är okänd.

Rådhuset har självfallet legat vid stadens torg, vilket bör ha legat i stadsområdets mitt, d.v.s. på den platå, där grävningarna sommaren 1943 företogs. Sannolikt har rådhuset varit beläget i det "kvarter", vars gator blottades i grävningens västligaste del. Härom mera nedan.

Tyvärr äga vi mycket sparsamma uppgifter om rådhuset. Någon möjlighet att med urkundernas hjälp rekonstruera byggnaden finnes sålunda icke. Förutom en eller flera rådssalar och kammare bör emellertid huset ha inrymt stadens "kista" eller fängelse, vilket att döma efter en passus i 1631 års dombok för Brätte legat under byggnaden. Där omtalas nämligen att en för barnamord häktad kvinna, som insatts i fängelsets stock, hade lyckats frigöra sig och därefter "optaget telierna (d.v.s. golvtilljorna) öfver sig i husett, och undkommet till Flucht igenom ett Fönster, och der med Rijmdt öfver grentzen". Stadens räkenskaper för åren 1639 och 1640 omnämna dels "Rådstuge kläckann" (1639) och dels "Rådstuge bodann". Rådhusklockan torde antingen ha hängt i en stapel eller i en takryttare.

Hamnanläggningarna utgjordes av flera lastbryggor. 1640, då Vassbottens innersta del grundats upp, utlades på regeringens befallning "tvänne stora och några hundra famnar långa bryggor". Intill bryggorna bör ha funnits rymliga lagerhus och tackjärnsbodas. Inom hamnområdet låg också ett kvarnhus vid Kvarnbäckens utlopp och en krog. Båda finnas inlagda på Kiettel Klassons karta av år 1661.

Brätte torde helt och hållet ha saknat befästningsverk.

Ur försvarssynpunkt var ju stadens läge ej heller synnerligen lyckligt. Att skapa en befästningsgördel kring Brätte skulle visserligen varit möjligt, men arbetet skulle ha ställt sig alldeles för dyrbart för stadens fåtaliga borgerskap.

Tryckta källor:

B. Hallberg, Om staden Brätte, Linköping 1922.

G. Lunden, Brätte, i Götiska minnen, nr 23, 1941.

Utgrävningarna sommaren 1943.

Den del av stadstomten som undgått att läggas under plogen är, som ovan meddelats, belägen på platån mellan den som stadsmur betecknade stentunen (öster om Kvarnbäcken) och Grytåsen. Före utgrävningen utbredde sig här en rent djungelartad vegetation, som måste röjas bort, innan spadarna kunde sättas i jorden. Ett mindre provschakt togs upp ett 30-tal meter från den s.k. stadsmuren och därvid kunde konstateras förekomsten av stensättningar på ungefär ett spadtags djup. Grävningarna koncentrerades därför i första hand till en ca 1500 kvm stor ruta vid I på situationsplanen. Här låg strax under den feta matjorden ett system av stensättningar, som utgjort gator i den forna staden. Deras inbördes läge, utsträckning, riktning och omfång framgår av uppmättningsritning II. Alldeles innanför "stadsmuren" löper en bred stensättning, som tydligen utgör den permanentade delen av den vägsträcka, som längs stadsmuren fört ner från Edsvägen till hambryggorna. Längre åt söder går berget här och var i dagen och bildar därigenom en visserligen mycket ojämn, men dock lämplig körbana. Hur förhållandet varit längre ner mot sjön kunde genom grävningen inte tillfredsställande klarläggas. Någon mera sammanhängande stensättning synes dock ej ha existerat. Såsom situationsplanen utvisar bildar "stadsmuren" ett skarpt knä ungefär ett 100-tal meter från sjöstranden. I det lilla smala området mellan muren och den på kartan inlagda Gårdsvägen (Knutsbol - stora landsvägen) framgrävdes (vid nr 1) en väl stensatt gårdsplan med rännstenar i öster och söder. Såväl öster som väster om denna utbredde sig mäktiga brandlager vittnande om förhärjande eldsvådor, som gång efter annan lagt gården i aska. I den östra brandtomten (ungefärlig storlek 14 x 7,5 m) var lagerföljden: 1) grästorv, 2) ljus, sandig jord med lera och tegelbitar, 3) kolla-ger, 10 cm tjockt, 4) kol och lera, 20 cm, 5) svart mylla, 15 cm. Även under den stensatta gårdsplanen låg kol och aska.

I brandtomten öster om stenplanen låg en anhopning av lera och gråstenar, utgörande resterna efter husets spis (jfr planen). Huvudmassan av de fynd, som påträffats vid gårdsplanens blottläggande och vid sållning av angränsande jordlager, utgjordes av rester efter glaserade grytor, fat och skålar av rött lergods. I mindre utsträckning förekomma bitar av fajanstallrikar från 1500-talets senare hälft och skärvor efter neder-rhenska krus av stengods. Metallföremålen voro få och av föga anmärkningsvärd art. Härtill komma några mynt från 1600-talets förra hälft.

I nära anslutning till ovannämnda gatusträckning längs "stadsmuren" och vid 2 å situationsplanen ligger, som ovan antytts, ett större konglomerat av stensättningar. Längs söderut (se planen), invid kanten av en mindre bergknalle utbreder sig en rektangulär stenpackning av ca 20 meters längd och ca 3-3,5 meters bredd. Den norra kantskoningen utgöres av jämförelsevis stora gråstenar. Parallellt med och ca 5 m norr om denna stenrektangel ligger en annan, till formen mycket oregelbunden stengata med tydlig rännsten i södra kanten. På den långsträckta tomten mellan ovannämnda gatustumpar har legat åtminstone ett

hus med eldstad. Det synes ha varit 4 m brett och, att döma efter kvarliggande syllstenar, omkring 10 m långt. Längre norr ut befinner sig en större tomt med rester efter en spisgrund och en väl bevarad källare. Det är svårt att bilda sig en säker uppfattning om bebyggelsen, men det förefaller som om här skulle ha legat flera hus. I tomtens nordvästra hörn, d.v.s. i vinkeln mellan tvenne stengator (se planen), befinner sig ett med mycket små stenar belagt golv, intill vars östra och södra sidor anträffades mängder av skärvor efter hushållskärl och i själva golvet hittades en massiv grytfot av järn. Källaren är i det närmaste kvadratisk och blott något över en meter djup. Vägarna äro uppförda av gråstenar lagda i lera. Golvet är väl stensatt och försett med en ränna. Ett stycke öster om källaren framtogs en grundmur på vilken gavelväggen i det hus, som rest sig över källaren, torde ha vilat. Sannolikheten talar för att det är just här, som stadens rådhus legat och att källaren, inom parentes sagt den enda källare, som påträffats vid grävningarna, varit arrestlokalen. I bottnen på källaren hittades några lerskärvor, däribland ett glaserat öra från en skål, fragment av en bronskedja och ett ostronskal.

Norr om och i anslutning till ovan beskrivna komplex av gatusträckningar och byggnadslämningar anträffades tvenne med gråstenar kringsatta brunnar. Den ena (i nordväst) höll ännu mycket vatten, den andra var i det närmaste torr. Vid upprensningen av den förstnämnda (ca 1,5 m djup) hittades en del lerkärleksfragment, glas, djurben, läderavfall och ett antal sulor och ovanläder efter 1500-talsskor. I den andra brunnen gjordes inga mera anmärkningsvärda fynd. Båda brunnarna omgärdades med kraftiga räcken av obearbetade ekgrenar. Nedanför brunnarna, i slutningen mot gårdsvägen till Knutsbol, funnos sporadiska spår efter bebyggelse.

Fynden från grävningsområdet vid 2 å situationsplanen (i fyndkatalogen sammanförda under beteckningarna I-IV) äro synnerligen talrika. Som vanligt är det keramiken som dominerar. Den utgöres till största delen av rödgods; fajans och stengodsskärvor uppträda i mindre antal. Ingen skärva är äldre än från 1500-talets senare del. Mynten äro jämförelsevis många och omspanna ett 60-tal år, d.v.s. stadens ungefärliga livstid (ca 1580-1644).

Av intresse äro vidare några blyplomber, som suttit på klädespackar. Rester efter glasbägare av tysk härstamning förekommo i mindre kvantiteter, liksom också fönsterglas av olika storlekar och former. Anmärkningsvärt är att fyndmassan icke innehåller några fragment av tegelpannor eller av figurkakel.

I det plana området mellan 2 och 3 å situationsplanen kunde ej upptäckas några spår efter bebyggelse eller efter avfallslager av det slag, som vanligen bildas utanför bostäder. Platsen förefaller m.a.o. att ha varit öppen, något som frestar till antagandet att den utgjort stadens torg. Intill "torgets" östra sida (nr 3 å situationsplanen) ligger inklämda mellan Grytåsen å ena sidan och en långsträckt bergrygg å den andra resterna efter en eller möjligen 2 gårdar (se plan III). Innanför en väl stensatt gårdsplan, som anknytes till en delvis sten-

lagd körväg mellan Edsvägen, eller stora landsvägen, och "torget" framgrävdes en större spisgrund med framförliggande golv av gråstensflisor. Här måste ha legat ett kök antingen som en självständig byggnad eller också i ena änden av ett större hus. Mellan bergryggen i norr, troligen även den bebyggd, och husen nedanför har funnits en stenlagd passage, som rundat berget och fört ner till ovannämnda uppfart från Edsvägen. (Jfr planen.) Det hus, som legat längst åt öster, har att döma efter stenläggningens konturer varit vinkelbyggt.

Fynden från ovannämnda grävningssområde innehöll utom keramik av vanligt slag bl.a. fajans, glas och stengods samt några kopparmynt från 1600-talet.

I gipen söder om "torget" och nedanför Grytåsen uppdrogos en serie provschakt, som utvisade att här legat hus som nedbränts, men inga fasta lämningar, fränsett en spisgrund, kunde konstateras.

Även på andra håll utfördes provgrävningar, såsom nere i slänten vid sjön och i området närmast väster om stora landsvägen. Men resultatet blev negativt.

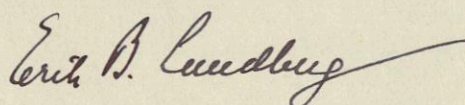
Det får anses som ganska säkert att några mera betydande rester efter den forna staden Brätte utöver dem som framtagits vid 1-3 å situationenplanen icke bevarats till våra dagar.

Den framtida vården av de blottade lämningarna kommer att övertagas av Vänersborgs stad.

Fynden.

Fränsett en kruuskärva och en pilspets av flinta från stenåldern datera sig samtliga grävningssfynd från 1500-talets senare del och 1600-talets förra hälft. Till övervägande del utgöras de av rester efter glaserade grytor, fat och skålar. Fyndmassan är katalogiserad och katalogen förvaras för närvarande i Vänersborgs museum.

Stockholm den 17 februari 1944.

Erik B. Lundberg

Förteckning över mynt från utgrävningen vid Brätte, Vänersborg.

(3742/43; 1029/44).

1. Huset intill berget:

Gustaf II Adolf	1 öre	1630
Kristina	$\frac{1}{4}$ "	1638

2. IV.

Karl IX	$\frac{1}{8}$ kröningsdaler	1607,	Hild. 6.
Gustaf II Adolf	$\frac{1}{2}$ öre klipping	1627	
Kristina	$\frac{1}{4}$ "	1636	
"	$\frac{1}{4}$ "	oläsligt år	2 ex.
Karl XIV Johan	$\frac{1}{4}$ skilling	1821	

3. II A.

Gustaf II Adolf	1 öre, Arboga	/16/?4	
"	$\frac{1}{2}$ "	1629	
Kristina	$\frac{1}{4}$ "	1634	
"	$\frac{1}{4}$ "	1635	3 ex.
"	$\frac{1}{4}$ "	1636	2 ex.

4. Gårdsplanen Ö om bäcken:

Johan III	2 öre	1573
Gustaf II Adolf	$\frac{1}{2}$ "	1615
"	fyrk klipping	1624

5. II A.

Johan III	2 öre	1573
"	2 "	1591
"	2 "	159?
"	1 "	1575
"	$\frac{1}{2}$ "	1581
"	$\frac{1}{2}$ "	1578 (fragm.)
Karl IX	mark	1606
"	"	1608
"	2 öre	1610
"	$\frac{1}{2}$ "	1602
Gustaf II Adolf	$\frac{1}{2}$ "	1613
Kristina	1 "	1633
"	1 "	1636
<u>Stralsund</u>	sundisk schilling	1538

Danmark.

Kristian IV	mark	1607
-------------	------	------